

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

Fakulta sociálních studií

Katedra enviromentálních studií

Kašmír

Seminární práce

HEN 566 Globální politické otázky

Vypracovali: Tomáš Babický (UČO 65479)

Lenka Benešová (UČO 64248)

Eva Fraňková (UČO 144194)

Lucie Hejtmánková (UČO 52213)

Šárka Pólová (UČO 52811)

V Brně, 1. 12. 2004

Obsah

ÚVOD	2
1. SPORNÉ ÚZEMÍ A JEHO HISTORICKÝ VÝVOJ.....	2
2. HISTORICKÉ KOŘENY A KLÍČOVÁ DATA KONFLIKTU	3
3. CHARAKTERISTIKA STRAN KONFLIKTU	5
4. GEOPOLITIKA KONFLIKTU	6
5. DOSAVADNÍCH STRATEGIE ŘEŠENÍ KONFLIKTU	7
6. SPORNÉ BODY KONFLIKTU	9
7. NÁVRH STRATEGIE VEDOUcí K ŘEŠENÍ KONFLIKTU	9
PŘÍLOHA 1.....	11
ZDROJE	11

Úvod

O faktu, že Kašmír není pouze označení pro jemnou tkaninu, ale i pro sporné území v jižní Asii, jsme v současné době díky prostředkům masové komunikace zpravování velmi často. Tento fakt mimo jiné potvrzuje naši domněnku, že konflikt probíhající na tomto území není svým dopadem pouze regionální. Důležitou pozornost si „zaslouží“ i proto, že dvě hlavní strany pře přibýly na seznam zemí disponujících jadernými zbraněmi.

Tato práce se tedy bude zabývat nejen stručným nástinem historie, příčin a aktérů sporu o území Kašmíru, ale v závěru nabídne taktéž alternativní scénář reálného řešení konfliktu trvajících již více než padesát let.

1. Sporné území a jeho historický vývoj

Historické území Džammú a Kašmír se nachází mezi Indií, Pákistánem a Čínskou lidovou republikou, na jižních svazích Himálaje. Knížectví Džammú (hlavní město Džammú, pod britskou správou od 1846) a Kašmír (hlavní město Šrínagar, od 1849 britský protektorát)¹ byla od poloviny 19. století pod britskou správou, přičemž oba státy měly zároveň společného domorodého vládce. Po rozdělení Britské Indie na Pákistán a Indii vytvořili Džammú a Kašmír s převahou muslimského obyvatelstva (65 %) sporné území, rozdělené od roku 1947 demarkační linií, která tvoří hranici mezi oběma státy, zároveň si na část neobydleného území na severu činí nárok Čína.² Většina území včetně Šrínagaru je součástí Indie jako svazový stát Džammú a Kašmír (s rozlohou cca 139 000 km² a 7,7 milióny obyvatel - v roce 1991). Pákistánský zábor (jeho rozloha je 78 932 km², cca 2 milióny obyvatel, centrum Muzaffarábád)³ tvoří menší část protektorátu Azád Kašmír (Svobodný Kašmír, od roku 1974 s vlastní vládou a parlamentem), zatímco větší část je součástí tzv. Severních oblastí.

Od roku 1947 došlo na tomto území k několika ozbrojeným konfliktům (1947-1949, 1962, 1965-1966, 1990, 1999)⁴, které je motivováno nejen odlišným náboženským cítěním obyvatel (islám a hinduismus). Nábožensko-etnické třenice v oblasti ovšem nadále přetrvávají a muslimští separatisté v indické části požadují nezávislost oblasti. Naposledy se oblast ocitla na pokraji konfliktu na přelomu let 2001 a 2002 a napětí mezi Pákistánem a Indií, které navíc disponují jadernými zbraněmi, se znovu vyhrtilo. Dosud si konflikt podle vládních zdrojů

¹ Celkem obě zaujímají rozlohu 218 219 km².

² Od roku 1962 obsadila asi 43 000 km².

³ Viz. Zbořil, Z.: *Spory o Kašmír – kolaterální efekt nebo defekt*, Mezinárodní politika, č. 4, 2002, str. 10.

⁴ O tom, nakolik se pohled na celý spor liší podle příslušnosti hodnotitele k odlišným stranám konfliktu svědčí i fakt, že počet ani data ozbrojených sporů nejsou v literatuře vždy shodné).

vyžádal přibližně 40 000 obětí (od roku 1989), separatisté pak dokonce hovoří o více než 80 000.⁵

2. Historické kořeny a klíčová data konfliktu

O Kašmíru se dozvídáme přibližně v 1. tisíciletí př. n. l. jako o území s převažující buddhistickou kulturou přetrvávající až do 12. století n.l. Od 16. století na tomto území však začal postupně pod vlivem nových panovníků převažovat islám. Během 19. století se území Kašmíru, jak jsme již uvedli výše, stalo protektorátem Velké Británie v rámci tzv. Britské Indie. V souvislosti s rozpadem kolonie v roce 1947 pak patřil Kašmír mezi tzv. knížecí státy, jejichž vládcí si mohli s přihlédnutím k náboženské orientaci obyvatel zvolit, zda chtějí spadat pod hinduistickou Indii, muslimský Pákistán, nebo se stát zcela nezávislými. Situace v Kašmíru ale od počátku jednoduchá nebyla. Zatímco jeho vládce mahárádža Hari Singh byl hinduistou, většina obyvatelstva se hlásila k islámu - v úvahu proto přicházely všechny tři možnosti.

Rádža Hari Singh se tedy pokusil vyhlásit samostatnost knížectví, proti čemuž ale povstaly muslimské kmeny. V říjnu 1947, dva měsíce po vzniku Indie a Pákistánu a po invazi islámských dobrovolníků z pákistánského území, se kašmírský mahárádža rozhodl požádat o indický vojenský zásah a posléze podepsat smlouvu o připojení k Indii, ačkoliv s tímto rozhodnutím nesouhlasilo více než 75% jeho poddaných. Od Indie sice získal vojenskou pomoc, ovšem v reakci na postup indických sil se na území Kašmíru vypravila i pákistánská armáda a započala se tak první indicko-pákistánská válka (říjen 1947 - leden 1949), kterou přerušilo až příměří 1. ledna 1949. Rozhodnutím komise OSN byla ustavena demarkační linie kdy Indii připadly zhruba dvě třetiny sporného území (oblast Kašmírského údolí, Džammú a Ladakh) a Pákistánu zbytek (Ázád Kašmír – Svobodný Kašmír)⁶. Později malou část kašmírského území ovládla i Čína (viz. výše).

Poté co v roce 1951 abdikoval poslední velký rádža se Kašmír stal republikou a o tři roky později Zákonomárné shromáždění odhlasovalo její připojení k Indii, jejíž součástí se formálně stala jako svazový stát Džammú a Kašmír až v roce 1957. Napětí však nadále přetrvávalo. V letech 1948 – 1957 Rada bezpečnosti OSN přijala několik rezolucí, v nichž

⁵ viz. International Crisis Group: *Conflict history: Kashmir* (http://www.icg.org/home/index.cfm?action=conflict_search&l=1&t=1&c_country=55)

nabádala k vykonání plebiscitu s cílem zjistit vůli obyvatel Kašmíru. Indii se však zdál tento požadavek v rozporu s jejími zájmy. V šedesátých letech spor Pákistán-Indie zkomplikovala indicko-čínská válka (1962), která vypukla kvůli čínskému zpochybnění McMahonovy linie.⁷ Další indicko-pákistánský konflikt o Kašmír vypukl v roce 1965 v oblasti Láhauru a Sjálkotu. Ačkoliv v září 1965 Rada bezpečnosti OSN usilovala o zastavení palby, obě strany až do ledna 1966 příměří nerespektovaly. Překvapivě tehdy do sporu zasáhl Sovětský svaz, který přesvědčil Pákistán a Indii, aby podepsali v Taškentu dohodu o zastavení nepřátelství a návratu vojsk na linii z 5. srpna 1965. Po druhém konfliktu byla v červnu 1972 mírně revidována dosavadní hranice dle dohody ze Simly.

Občasné přestřelky se vyskytovaly i nadále. Opět vyostřovat se začal spor po roce 1989, kdy militantní povstalci získali mocenskou převahu a začali v Kašmíru používat násilnější prostředky boje. V této souvislosti byl Pákistán obviněn z překročení vytyčené hranice (což popřel) a indické bezpečnostní složky se začaly uchýlovat k represivnějším akcím vůči separatistům. Nejvýznamnější střet nastal v květnu 1999, kdy indická armáda zapojila do bojů i letectvo poté, co pákistánské pravidelné ozbrojené síly i nepravidelné jednotky dobrovolníků, skutečně pronikly za vytyčenou linii do Indií kontrolovaného Kargilu.

Na přelomu let 2001 a 2002 se konflikt opět zdramatizoval poté, co v říjnu 2001 indická armáda ostřelovala pákistánské ozbrojené síly. Během dalších měsíců následovala řada útoků, ze kterých byli obviněni pákistánští militantní ozbrojenci (útok na kašmírský parlament v Srinagaru si vyžádal 38 mrtvých, 14 mrtvých si vyžádal útok na indický parlament v Dillí). Výsledkem byl nárůst jednotek ozbrojených sil jak na indické, tak pákistánské straně během let 2001 až 2002. V listopadu 2003 nařídily obě vlády zastavit boje a vyhlásily, že jsou ochotny spolu vyjednávat. Ani přes toto prohlášení však není konflikt zcela ukončen.⁸ I když v září tohoto roku proběhly rozhovory mezi ministry zahraničí Indie a Pákistánu, k dohodě ohledně Kašmíru stále ještě nedospěly.

⁶ Indii kontrované území Kašmírské údolí zahrnovalo z 95% muslimské obyvatelstvo, Džammú z dvou třetin obývali hinduisté a jednu třetinu tvořili muslimové a Ladakh obývali buddhisté a muslimové. Pákistánu připadlo území téměř zcela muslimské.

⁷ McMahonova linie tvořila hranici mezi Tibetem a Indií.

⁸ V květnu 2004 bylo zabito 44 indických vojáků při bombovém útoku.

3. Charakteristika stran konfliktu

Celý naznačený konflikt je tedy sporem tří stran (Indie, Pákistánu a samotných Kašmíranů⁹) o území. Náboženství, jako uváděná příčina sporu, bývá pouze záminkou pro muslimské bojovníky za nezávislost. Kdyby se Indii podařilo ovládnout celé sporné území včetně severního Pákistánu, dostala by se až k afghánským hranicím a získala by tak i cestu pro útok na pákistánské hlavní město Islámabád. Pokud by Kašmír byl kontrolován Pákistánem, má pak ten otevřené dveře k útoku na indický svazový stát Himachalpradesh a úplně obklíčí Panjab.

Kašmír má také obrovské přírodní bohatství (ačkoliv surovinové zásoby nejsou dosud příliš využívány) a hlavní kašmírské údolí je úrodné a potenciálně tedy velmi bohaté.¹⁰ Klíčový význam má voda, protože rozsáhlá území v Pákistánu i Indii potřebují umělé zavlažování z řek, které pramení právě Kašmíru. V indicko-pákistánské smlouvě z roku 1960 je sice domluveno rozdělení vody, ale Pákistánci vědí, že by je Indie mohla odvody kdykoli odříznout.

Přestože je náboženská skladba obyvatel Kašmíru dosti pestrá¹¹, nejsou mezi obyvateli konflikty vedené kvůli rozdílné víře příliš časté. Náboženský podtext měl jeden z nejkrvavějších nepokojů z prosince roku 1963. Tehdy se rozšířila zpráva, že ze svatyně Hazratbal zmizel vlas (podle některých zdrojů vous), údajně patřící islámskému proroku Muhammadovi. Přestože byl již po několika dnech nalezen a navrácen na původní místo, nepokoje rozdmýchané muslimskými věřícími měly za následek četné oběti. Stejná relikvie se stala jablkem sváru v roce 1993, kdy svatyni pod záminkou ochrany památky po Muhammadovi obsadila skupina povstalců z Muslimského bratrstva. Skupina povstalců nakonec po měsíci obléhání armádou svatyni opustili.

Důležitější než víra je otázka národní prestiže a idejí na nichž jsou jejich státy vybudovány. Podle indických představitelů by vyklizení Kašmíru podryvalo představu Indie jako sekularizovaného státu, kde spolu žije mnoho národů a národností různého vyznání. Samostatnost Kašmíru by navíc mohla podpořit separatistické snahy v jiných částech Indie.¹² Pákistán je od svého založení islámskou republikou a jako takový podporuje snahy muslimů

⁹ Zatímco na indické straně (nepočítaje v tom buddhistický Ladakh) je kašmírský národ více méně homogenní (používají jeden jazyk), pak na pákistánské straně se v doslova každém údolí mluví jiným jazykem, které mnohdy nejsou vůbec příbuzné.

¹⁰ Sami Kašmírané jsou přesvědčeni, že jejich země je takové asijské Švýcarsko.

¹¹ Většinu tvoří muslimové, Džammú je převážně hinduistické a oblast Ladakh je obývána přívrženci tibetského buddhismu.

¹² Především Sikhů v Punjabu usilujících o svůj stát Chalistan.

v Kašmíru o odtržení od Indie. Oficiálně požaduje, aby o budoucnosti Kašmíru rozhodlo referendum a verbálně podporuje snahy o samostatnost. Doufá přitom, že by Kašmířané na obou stranách podpořili připojení jednotného Kašmíru k Pákistánu.

Indie má sice vojenskou převahu¹³ (poměr vůči Pákistánu 2:1 v počtu vojáků a 3:2 v počtu tanků), ale velkým problémem pro obě země znamenají přírodní podmínky, které vojenské rozdíly stírají. Vysoké nadmořské výšky znemožňují oběma soupeřům podniknout rozhodující úder.

Na druhou stranu ne všechny separatistické organizace svého cíle dosahují pomocí zbraní. Nenásilný boj za nezávislost propaguje například hnutí Haríjat (Svoboda), které toleruje samotné Dillí. Toto hnutí zastřešuje více než třicet skupin počínaje odbory konče nejružnějšími náboženskými a politickými organizacemi.

4. Geopolitika konfliktu

V kašmírském konfliktu hrají více než důležitou roli strategické a mezinárodní aspekty, protože Kašmír stojí v centru zájmu regionálních i světových mocností.

Zjednodušeně řečeno, USA ve sporu stojí spíše na straně Pákistánu, protože je to jejich dlouhodobý spojenec v oblasti. Pákistán je členem prozápadních vojenských paktů, byl základnou v boji proti Sovětům v Afghánistánu a nyní po 11.září jeho cena ještě vzrostla, protože je oporou v americkém boji proti terorismu. Američané potřebují, aby se pákistánská armáda soustředila na hon na teroristy v severozápadním pohraničí a ne, aby mobilizovala proti Indii.

Naproti tomu Rusko udržuje tradičně dobré vztahy s Indií, která je to velkým odběratelem ruských zbraní. Oba aktéry také pojí nepřilíš vřelé vztahy s Čínou, která okupuje část Ladakhu, jenž je součástí Kašmíru a přeje si zachování statu quo, už také proto, že by jakákoli emancipace Kašmíru mohla podnítit i separatismus Uyghurů v západní Číně.

Obecně však lze konstatovat, že zájmy jiných států v tomto konfliktu jsou omezené a rozhodně netvoří pověstný jazýček na vahách sporu. Společným zájmem všech velmocí je tedy především předejít válce, která by donutila obě strany sporu využít svého jaderného arzenálu.

¹³ V indickém státě Džammú a Kašmír je znát opravdová okupace, je zde obrovská vojenská přítomnost Indie (vojáci tvoří asi značnou část obyvatel státu). Na pákistánské straně je naopak armáda soustředěna především na

5. Dosavadních strategie řešení konfliktu

V procesu snah jednotlivých stran o řešení zmíněného konfliktu můžeme vypočítat tři hlavní strategie, které se liší nejen použitými prostředky, ale i aktéry do nich zapojenými.

Těmito typy tedy jsou:

(1) otevřený válečný konflikt

Jak již bylo řečeno v bodě 1, mezi Pákistánem a Indií proběhly tři hlavní oficiální ozbrojené konflikty. Výsledkem první války v letech 1947 – 1949 byla demarkační linie rozdělující území Kašmíru mezi oba znepřátelené státy. S tímto rozdělením ovšem není spokojená ani jedna ze zainteresovaných stran, takže se stalo příčinou následných sporů. Dalších bojů v roce 1962 využila Čína k záboru severovýchodní části Kašmíru o rozloze cca 42 735 km², která původně patřila Indii. Dalších cca 2 000 km² na severu získala ČLR od Pákistánu. Poslední válečný konflikt v letech 1965 – 1966 byl ukončen podepsáním mírové dohody v Taškentu, ve kterém se státy zavazují k zastavení nepřátelství a návratu vojsk na linii ze srpna 1965.

(2) jednotlivé násilné akce

Za nezávislost Kašmíru či připojení k Pákistánu bojuje asi deset až dvacet povstaleckých skupin. Nejaktivnější je v současnosti Hizb - ul Mudžáhidín, který je ozbrojeným křídlem zakázané strany Džamáate Islámí, jež je podle tvrzení indických politiků největším příjemcem pákistánské pomoci. Tuto skutečnost ovšem pákistánská strana i povstalecká skupina popírají. Organizaci je mimo jiné připisován bombový a granátový útok na Indickou Státní banku ve Srinagaru v roce 2000, útok střelbou a bombami na volební místnost při volbách v Kašmíru v roce 2002 či poprava 24 zajatých hinduistů v Kašmírském údolí 24. března 2003.¹⁴

Součástí ozbrojených povstaleckých skupin jsou nejen Kašmírané, nýbrž i obyvatelé jiných islámských zemí. Například teroristická organizace Harakat al-Mudžádihín (HUM), později přejmenovaná na Harakat ul-Ansar (HUA), je podle britských vojenských zdrojů mezinárodní brigádou tvořenou Afghánci, Pákistánci a Araby a byla kromě Pákistánu financovaná také Egyptem a Saudskou Arábií. Kolem roku 1992 navázala tato skupina kontakty s hnutím Taliban a se sítí Al-Kajdá a údajně v srpnu 1998 navštívil její výcvikové

linii příměří. Nemusí totiž jako Indové bojovat proti nepříteli zevnitř (snahy o separatismus na pákistánské straně neexistují, myšlenka samostatnosti jednotného Kašmíru však ano).

¹⁴ viz. Armády světa (<http://www.sweb.cz/armady-sveta/ater-or2.htm>).

středisko v Pákistánu Usáma bin-Ládin. Má také prý na svědomí například únosy a zavraždění více než 10 zahraničních turistů v letech 1994 – 1995 a únos indického letadla z letiště v Kátmándú 24. prosince 1999.¹⁵

Tyto násilné útoky velmi ztěžují oficiální politická jednání mezi vládami a vyostřují již tak napjatou situaci v příhraniční oblasti. V návaznosti na teroristický útok na indický parlament v Dillí za 13. prosince 2002 byl omezen pohyb pákistánských diplomatů v Indii a snížen jejich počet. Dále byl uzavřen indický vzdušný prostor pro pákistánská letadla a obě země přesunuly na společnou hranici vojenské posily včetně obrněných vozidel. Indie obviňuje Pákistán, že podporuje „přeshraniční terorismus“ a požaduje vydání příslušníků islámských militantních organizací.

Jediným pozitivním výsledkem těchto útoků byl oficiální zákaz podpory a spolupráce pákistánské tajné služby ISI s militantními organizacemi vydaný prezidentem Pákistánu Nawázem Šarifem v roce 2001.

(3) mírová jednání

Do vývoje konfliktu prakticky již od jeho vzniku v roce 1947 zasahuje OSN. V roce 1948 byla ustavena Komise OSN pro Indii a Pákistán, která rozhodla o vytvoření demarkační linie mezi zneprátelenými státy po uzavření míru v roce 1949. Rada bezpečnosti OSN potom usilovala o zastavení palby a ukončení bojů při druhém válečném konfliktu v roce 1965. Mírové rozhovory se snaží zprostředkovat i jednotlivé západní státy. Po vyostření situace vyvolané útokem na Indický parlament v prosinci 2002 například britský ministr obrany Geoff Hoon vyzýval k zahájení politického dialogu například: „Přejeme si, aby obě strany odstoupily od hrozícího konfliktu“, řekl novinářům ovšem v zápětí poměrně paradoxně vůči první části tvrzení dodal, že „Británie nepreferuje v dodávkách svých zbraní žádnou stranu.“
(!!!)

V září 2004 se sešli představitelé obou zemí v Dillí a schválili návrhy řešení konfliktu, které budou předány ministrům zahraničí. Schůzka ministrů bude prvním setkáním zástupců Indie a Pákistánu na tak vysoké úrovni za poslední tři roky. Naděje na jakékoli vyřešení kašmírské otázky se ale opět vzdálila po letošní listopadové návštěvě indického premiéra Manmoha Singha v Kašmíru. Ten sice slíbil obyvatelům státu Džammú a Kašmír „nový

¹⁵ viz. Armády světa (<http://www.sweb.cz/armady-sveta/ater-or2.htm>).

začátek“ a plán ekonomického rozvoje, ale odmítl podpořit jakékoli změny indicko-pákistánské hranice.¹⁶

6. Sporné body konfliktu

Vzhledem k množství zainteresovaných a výše představených stran a sporných bodů, které mohou být v tomto konfliktu identifikovány, jsme pro větší přehlednost sestavili jejich následující stručný seznam:

- (1) Současný stav oběma státům, jak Pákistánu tak Indii, do určité míry vyhovuje. Oba mají rozdělené území, které je významné politicky i hospodářsky. Nevíc je celý spor velmi nacionálně citlivý, žádná strana si nemůže dovolit ztratit tvář kompromisem.
- (2) Odpor Indie k jakýmkoli snahám o odtržení (je potřeba také přihlídnout k tomu, že ve státě Džammú a Kašmír žijí také nemuslimové, kteří pro odtržení od Indie nejsou – např. buddhističtí Ladhačané).
- (3) Teroristické akce rebelů (mezi kterými k těm nejradiálnějším patří cizí muslimští mudžahedinové z Saudské Arábie, Afghánistánu atd.). Existuje důvodné podezření, že tyto teroristické akce podporuje Pákistán, ačkoli prý dle jeho oficiálních prohlášení je jeho podpora nezávislosti pouze morální a verbální.

7. Návrh strategie vedoucí k řešení konfliktu

Dosavadní scénáře možného řešení vzniklého konfliktu lze jednoduše shrnout do šesti bodů:

- (1) status quo (tj. uznání hranice vytyčené Linií kontroly)
- (2) připojení Kašmíru k Pákistánu
- (3) připojení Kašmíru k Indii – obě řešení jsou z výše uvedených důvodů neprůchodná
- (4) nezávislý Kašmír
- (5) nezávislé Kašmírské údolí – obě země by se ale musely vzdát území, které si nárokují

¹⁶ Viz BBC news (http://www.bbc.co.uk/czech/worldnews/story/2004/11/041118_kashmir_0630.shtml).

(6) řešení „Chenab“ (tj. rozdělení území podél řeky Chenab, což by ale v důsledku znamenalo, že by z konfliktu vítězně vyšel Pákistán, jemuž by připadla většina sporného území).¹⁷

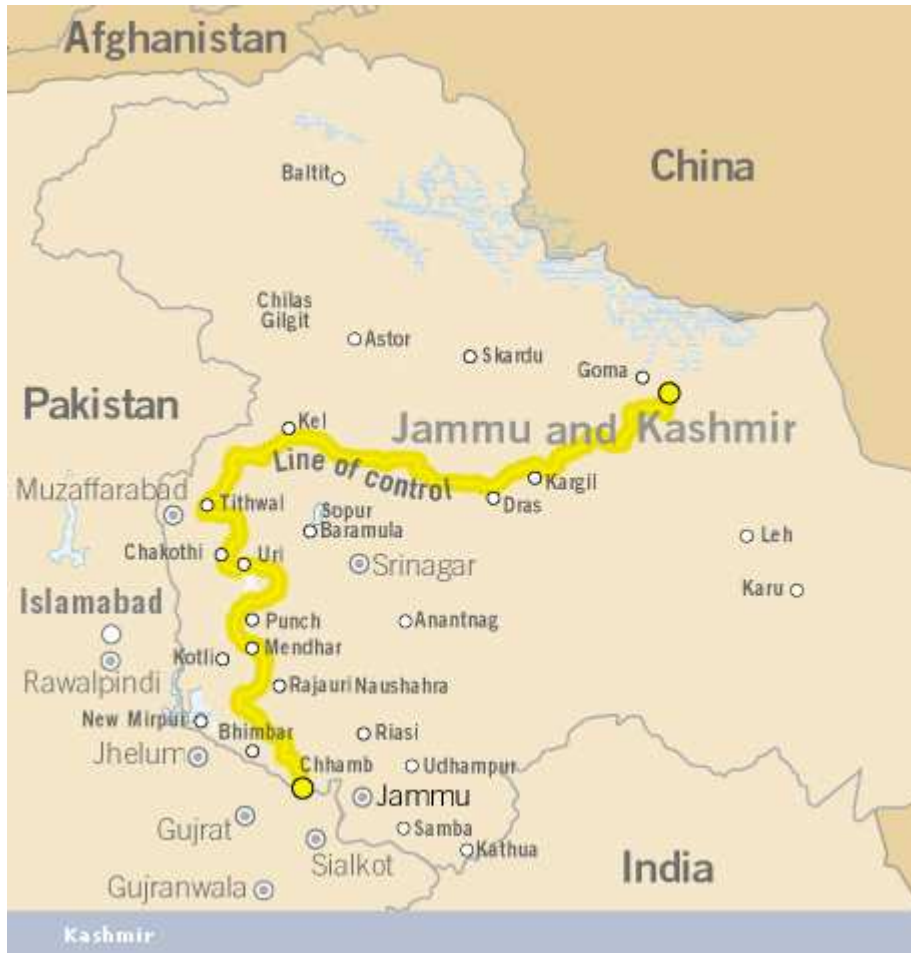
Podle našeho mínění by nejvhodnější byla normalizace vztahů na základě dohody o vzájemném uznání hranic. Tato dohoda by umožnila otevření hranic a volný pohyb obyvatel. Dále by mohla přispět k alespoň částečné demilitarizaci pohraniční zóny. Nevýhodu tohoto řešení však spatřujeme v možném zvýšení separatistických snah muslimských radikálů.

Podmínkou úspěšného řešení sporu také je, aby Pákistán účinně zabránil pronikání ozbrojených radikálů do Kašmíru a aby obě strany ukončily nepřátelskou propagandu. Podle našeho názoru byly dosavadní zásahy OSN, případně jiných mezinárodních vyjednávačů, neefektivní a opravdu důležitý je vzájemný dialog přímých účastníků konfliktu – Indie a Pákistánu.

¹⁷Viz. BBC News (http://news.bbc.co.uk/1/shared/spl/hi/south_asia/03/kashmir_future/html/default.stm).

Příloha 1

Mapa území sporu

Zdroj: International Crisis Group

(http://www.icg.org/home/index.cfm?action=conflict_search&l=1&t=1&c_country=55)

Zdroje

Baar, V.: *Národy na prahu 21. století: emancipace nebo nacionalismus?*, Šenov, Tilia, 2002.

Hudema, M. (2002): *Strategické aspekty kašmírského konfliktu*, on-line text (<http://www.infoservis.net/art.php?id=1026145127>).

Hupka, P.(2002): *Kašmír, podzim na linii příměří*, on-line text (<http://www.ikoktejl.cz/magaziny/koktejl/MKostresledovanazeme/oslz020315.html>).

Kumar, R. (2002): *Untying the Kashmir Knot*, on-line text (<http://www.worldpolicy.org/journal/sum02-1.html>).

Pešek, P. : *Kašmírský konflikt: Bez naděje na brzký konec*, Mezinárodní politika, č. 7, 2001, str. 10- 12.

Teed, P.: *Moderní oxfordský slovník 20. století*, Praha, Iris, 1994.

Zbořil, Z.: *Spory o Kašmír – kolaterální efekt nebo defekt*, Mezinárodní politika, č. 4, 2002, str. 10 – 12.

webové stránky

Armády světa (<http://www.sweb.cz/armady-sveta/ater-or2.htm>).

Armáda v Kašmíru (<http://www.armyinkashmir.org/v2/index.php>).

BBC news (<http://news.bbc.co.uk>).

Institute of Peace and Conflict Studies (<http://www.ipcs.org/index.jsp>)

International Crisis Group (<http://www.icg.org>).

Jammu and Kashmir Government India (<http://www.jammukashmir.nic.in>).

Jammukashmir.net (<http://www.jammukashmir.net>).

Kashmir Liberation Cell (<http://www.klc.org.pk>).

Kashmir observer (<http://www.kashmirobsvr.com>).

Kashmir news network (<http://www.ikashmir.org>).

Le Monde diplomatique (<http://www.monde-diplomatique.fr>).

Ministerstvo obrany Indie (<http://mod.nic.in/>).

UNMOGIP - United Nations Military Observer Group in India and Pakistan (<http://www.un.org/Depts/dpko/missions/unmogip/index.html>).